

COMENIUS A. J. A FELSŐ OKTATÁSRÓL.

(Első közlemény.)

L.

A XVII. század második évtizedétől fogva annak közepéig Európa a legszomorúbb állapotban sínlődött. Nép néppel állott szemben, honfitársak egymással, s e nemzetközi harcokban vagy polgárháborúkban pusztultak az országok. A földművelés pangott, az iparok részben rohamosan süllyedtek, az iskolák tengődtek, a tudomány pusztá polemiává fajult. A 30 éves háborúban Németország szenvedett legtöbbet, drágán fizetve meg azon eszményi feladatát, hogy egy új korszakot megnyitva, ennek élére álljon. De a határos országokba is átcsaptak a viharos mozgalom hullámai. S e nehéz időkben, az állami és lelki feldaraboltság, a nagy háború s a kicsinyes pártoskodás e korszakában lépett fel egy férfiú, ki tudományos működésével egész életén át az egység csöndes evangéliomát hirdeté. Nem az elpusztult régít akarta visszaállítani, hanem a jövőnek egy új egységére gondolt, az állami, társadalmi tudományos életnek magában való és kölcsönös benső összhangzatára, melynek előkészítésére ép a régi látszólagos egység és béke romlásának idejét tartotta a legalkalmasabbnak. Nem is lépett föl, legalább *kezdetben*, oly reformtervekkel, melyek a bajoknak színtereire, államra s egyházra vonatkoztak, hanem mélyebben kereste a bajok okát és azon intézménynél kezdette munkáját, mely a jövődőt előkészíti, az iskolánál.

Comenius paedagogiai működésének ez a mélyebb indító oka, és részben több oktatási elvének is szülője.¹ Minden bajnak forrása az, hogy felbomlott az emberek és az összes emberi dolgok összhangzata, hogy az emberiség megfeledkezett

¹ V. ö. Did. m. 2. előszó 11—15. Opp. (mindvégig az 1657-i amsterdami összkiadásból idézek) I. 10—11.

azon összhangzatról, saját egységéről, méltóságáról. Már a 30 éves háború vége felé, a béketárgyalások alatt, melyekben Comenius részt vett, jelent meg öntudatra ébresztő szózata, a Panegersia,¹ az emberi dolgok javítása végett. E szerint három út vezet az emberek és minden emberi dolog harmóniájához: az egység, az egyszerűség és az önkéntesség útjai. Az egység a részeknek szerves összefüggése, az egyszerűség az egyes részeknek magukban lévő benső egysége, az önkéntesség a résznek akarati egysége. „Az egység és az ezen alapuló egyesülés Istennek képmása, mert Isten egy lény és mégis minden, ő minden és mégis egy. Egy gyökérből sarjastott mindnyájunkat, legvilágosabb bizonyítékául annak, hogy egységünket és egyesülésünket akarja.“² E hármastól sokféle képen letértünk.

A tanban, a vallásban, a dolgok politikai és családi háztartásában minden fel van darabolva és szétszakítva. Alig dolgozunk már közösen megállapított terv szerint; a pártszellem mindenütt uralomra jutott. Mindenki azt hiszi, csak ő bölcs; mindenki csak arra törekszik, hogy maga érezze jól magát; mindenkit csak azért aggódik, hogy a másik valamilyen megelőzi; mindenki sietve igyekszik magához ragadni, a mit csak lehet; sőt ha érdeke kívánja, senki sem kiméli a másiktól a vért. Az ember kifosztja és elnyomja az embert; egyik társaság kifosztja és elnyomja a másikat; egyik nép a másikat.³ Azért azt tanácsolom, hogy az elválasztott sokaságból az egységhez, a számtalan párttörekvésekből, melyek végetlenül eltávolítanak minket egymástól, közös üdvösségünk közös gondozásához térjünk vissza. Mert ha minden mi dolgunk egyszerű, csomók és bonyolódások nélküli; ha minden enyhe, benső lényegénél fogva, ijesztő eszköz nélkül, tetszetős volna, ha végül minden a közjót célozná s ily módon bölcsességgel volna mindenek számára a megfelelő arányban elrendezve, úgy, hogy ki-ki a neki járó részt megkapná; mely egész mások volnának viszonyaink!“⁴ A zilált viszonyok oka Comenius szerint nem annyira a gonoszság, mint inkább a tudatlanság vagy egyoldalú tudás. „Ha az emberek a dolgok lényegével foglalkoznának, és azoknak igazi céljaira kipró-

¹ De emendatione rerum humanarum, consultationis catholicae Panegersia, Excitatorum universale. Az összkiadásban nincs meg. Csak Leutbecher (Beeger Paed. Bibl. XI. 2. kiad. kivonata szerint ismerem, ebből vannak az idézetek. Kvacsaba János, J. A. Comenius. Sein Leben und seine Schriften. 1892. Belege & Erkl. 79. 2. Anhang LXIII.) 1645-re teszi.

² Leutb. 319. — ³ Leutb. 321.

⁴ Leutb. 318.

bált utakon törekednének, könnyebben szünnének meg a viszályok, perlekedések, háborúságok, melyekkel most a világ magát emészti. Az összeütközések oka t. i. a nézeteltérések, az eltérő nézeteké pedig a dolgoknak bizonytalan és rendetlen megismerése. Ha tehát megtaláltatnék a dolgok ismeretének helyes útja, megszünnének az eltérések, azaz a háborúságok, tévedések, versengések alkalmai¹. Azért „nyilvánvaló, hogy nekünk a tudomány segítségével a dolgoknak egyetemes ismeretére kell jutnunk (a pansophiá-hoz, azaz a teljes bölcsességhez, mely mindent körén belül összefoglal és magával mindenfelől kapcsolatos) úgy, hogy semmi nyilvánvaló vagy titkos dolog ne legyen, mit nem ismernénk, hogy u. i. az embernek lelke az legyen, minek lennie kell, a teljes bölcsességű Istennek képe“.²

II.

1. Amaz egységes és egyedüli pansophia lebegett mint elérendő czél Comenius szemei előtt már akkor, midőn Nagy Oktatástanárt írta, noha pansophiai iratai sokkal későbbi keletűek. Azon intézetek, melyek ezen emberi mindentudást az emberekkel fokozatosan közlik: az anyaiskola, a népiskola, a latin iskola vagy gymnasium és végül az akadémia.

Különösnek látszik, hogy Comenius az akadémiáról szól legkevesebbet, holott ép annak feladata az ismereteket rendszerbe foglalni, az egyes tudományokat betetőzni és befejezni. Ennek oka abban rejlik, hogy Comeniusnak az egészre irányuló figyelme első sorban a népiskolai és gymnasiumi oktatás hiányain akadt fenn és ha nem is elégítette ki a főiskolai oktatás, de ezt nem tartotta annyira égető szükségnek, mint a társadalom minden tagjáról gondoskodó tanintézetek javítását. De Comenius — Raumer³ szavai szerint — „nem tartozik azon paedagogusokhoz, a kik csak egyes dolgokat kezdenek, ezen vagy azon tantárgyban, ezen vagy azon tanítási módban keresik az üdvösséget, sőt inkább a legjobb értelemben universalis volt, és ezen universalitas daczára lehetőleg mély alapvetésre törekedett“. Azért azon nézeteit, melyeket a Nagy Oktatástan 31. fejezetében⁴ egy helyen kifejt, nem

¹ Prodr. Pans. 42. Opp. I. 424.

² Prodr. 7. Opp. I. 406—7.

³ Raumer K., Geschichte der Paedagogik. 2. kiad. 1847. 2. kötet 55. oldal.

⁴ Opp. I. 181—85.

nehéz kiegészíteni az irataiban elszórtan jelzett óhajaival vagy szellemének megfelelően levont következtetésekkel. Figyelmet igényelnek különösen az Oktatástanon kívül a pansophiát előkészítő iratok,¹ valamint az Iskola-játék, melynek V. része a főiskola működését mutatja be.² Az Oktatástan sorrendjétől némileg eltérően a főiskola céljáról, tanítóirol, a tanítás módjáról és végül a tanulókról szólunk.

2. Az akadémiának célja „az összes ismereteknek betetőzése és befejezése“; ³ az akadémia „a legmagasabb és egyetemes iskola, a melyben mindent tanítanak, a mi csak az emberi megismerés alá esik“; ⁴ azok számára van, „a kik a feltétlen tudást, t. i. a dolgoknak tiszta értelmét keresik“.⁵ Az akadémia befejező intézménye azon oktatásnak, melynek célja „bizonyos esztendőök leforgása alatt a tudásnak egész encyclopaediáját elvégezni“.⁶ Mindezen meghatározások szerint tehát a főiskola minden emberi ismeret közlésére van hivatva. És tagadhatatlan, hogy Comenius az akadémiáról szólva is a pansophiát érti, mint elérendő célt, az egységes mindentudást követeli és végtelenül panaszkodik a tudománynak feldarabolása ellen: „A tény maga mutatja, hogy az egyes tudományok a felfoghatóság mértékén túláradtak: miután annyi tanult ember között, a kik a világot ellepik, száz avagy ezer közül alig találsz egyet, a ki csak meg is ízlelte volna az egyetemes tudást, és mindabban, a mi Istennek munkáiban, vagy akár emberi dolgokban előfordul, értelmesen tudna valamit szólni-tenni. Oly ritkák a mindentudók és mindenhez értők, hogy már a sokat tudókat és polyhistorokat is csudának tartják. Innen van a tudásnak az az általános feldarabolása, hogy ez vagy az, ezt vagy azt a tudományt választja, a többinek még csak küszöbére sem lép. Vannak theologusok, kik a philosophiát tekintetre sem méltatják: viszont philosophusok, kik a theologiát nem veszik figyelembe; a jogtudósok többnyire mitsem gondolnak a természeti dolgokkal, sem viszont az orvosok a jogi megkülönböztetésekkel. Mindenik szak megállapította a maga elkülönített körét, nem gondolva azon közös, biztos és változhatatlan alapokkal és törvényekkel, melyek mindnyáját egyformán összekötik. Ki nem tudná, hogy a művészeteknek, ismereteknek, szakoknak ilyen sokfelé forgácsolása azon feltevésből származik, mely szerint lehetetlen, hogy egy ember elméjével mindent elég jól felfoghasson. Mintha bizony az Isten a dolgokhoz mérten oly arány-

¹ Opp. I. III. — ² Opp. III. 932—67. — ³ I. 181. — ⁴ III. 934.
⁵ IV. 529. — ⁶ I. 164.

talannak teremtette volna a dolgok urát, az embert! ¹ Mindent a mit csak meg lehet ismerni, teljesen és pontosan kell megismerni és nem mindenből csak valamit. Az igazságot, a dolgok lényegét és rendjét nem lehet másként megismerni, mint az összefüggésből. „Nem fogja fel a dolgok rendjét biztosan az, a ki csak egyhez, csak kevéshez kötötte meg nem fontolja, mi módon függnék össze mindenek mindekkel. Sem az igazságot teljesen meg nem ismeri, a ki szemmel nem tartja, miképen mindenben önmagával azonos“.² Azért protestál Comenius a tudományok bármely feldarabolása ellen. De ez a mindentudás oly megközelíthetetlen cél, hogy Comenius maga is megvalósíthatatlannak tartja s azért a mindentudást még abban is, a mit az ember megismerni képes, kénytelen megszorítani. Ha az ember mindent akarna tudni, akkor mindenből valamit, de az egészszről semmit sem tudna. Comenius ezt ki akarja kerülni: „úgy mindenben, mint az egészszben nem semmire, sem valamire, hanem mindenre és az egészszre törekedünk, azaz mindennek alapjaira és főszerkezetére, lényegére és velejére“.³ A lehető ismeretekből tehát a lényegest kell kiválogatni, a lényeges pedig az, mit az életben alkalmazhatni: a hasznos. Mert minden ismeretnek végső célja a közjó előmozdítása; az iskola tehát csak az életnek, a közvetlenül gyakorlati életnek, előjátéka.⁴

3. Miként az alsóbbfokú iskolákban minden ismeretet úgy kell közölni, hogy a gyermek ezen ismeretet egyúttal alkalmazni is tudja, tehát a tanítónak az ismeret hasznosságát határozottan és világosan ki kell emelnie, sőt ismeretközlésének épen ez a célja: ⁵ úgy a főiskola „a telet jelenti, mely az összegyűjtött gyümölcsöket a különféle használatra elkészíti, hogy legyen az életnek egész hátra levő tartamára miből élni“.⁶ Azért a főiskola, miután a népiskola a képzelő és emlékező tehetséget, a kezet és a nyelvet, a gymnasium az értelmet és az ítéletet gyakorolta és kiképezte, főleg az akaratra kíván hatni. Végzik ezt „a fakultások, melyek az összhangzatban megtartani (és az összezavartakat az összhangzatba visszahozni) tanítanak és pedig a lelket a theologia, az ész

¹ I. 408. V. ö. még I. 416., 462., 467. (12. p.). I. 433. (65, 66. de a plena cognitiot nem határozza meg) valamint a pansophia összes meghatározásait.

² I. 467. * III. 50. V. ö. I. 448. (110. és 112. p.); továbbá I. 44—45. (C. X. t.). ⁴ I. 409—410. (12. p.).

⁵ V. ö. I. 86 (fundam. IX.), 88 (fund. I. 5. 8. 9.), 89 (fund. III. 16. l.), 96 (40. l.), 112—113 (53).

⁶ I. 167. —

a philosophia, a testi és életjelenségeket az orvosi, a külső javakat a jogi tudomány ápolván.¹

A fakultásokra való osztást megkívánja az ember végső célja, az embernek Istennel való örök boldogsága. A mi földi életünk csak „transitorius“ jelentőséggel bír, a mennyiben az örök életre előkészít. Ezen előkészítésnek azonban három foka van: az ember megismeri önmagát és az összes dolgokat; az ember uralkodik a dolgokon és önmagán; az ember Istenhez fordul. Az embernek Istenre irányuló lényege a lélek: ez a theologiai tudománynak tárgya; saját magunk s az összes dolgok megismerésének eszköze az értelem: ezzel foglalkozik a philosophia; testünkről, melyen uralkodnunk kell, szól az orvostudomány; és végül a külső dolgokról, melyekkel „királyilag“ rendelkezünk, a jogtudomány.²

E teljes és arányos kiképzés végett tehát minden főiskolai tanulónak mind a négy szakot kellene végeznie. Comenius tudja, hogy csak az összpontosított erő juthat célhoz: „Nem mintha azt álmodnám, hogy egy ember mindenben kitünhetik; hanem abban bizonyos vagyok, hogy lehetséges és szükséges tudnia minden szükséges dolgot, saját hivatásában pedig kitünnie, valakinek csak középszerű tehetsége van“.³ Tudja, hogy a kik a pansophia-iskolát elvégezték, „bizonyos életpályát választanak, melyen Istennek és az emberi társadalomnak szolgálni akarnak, és kiki ezen most már részleges tanulmányára fordítja minden szorgalmát“.⁴ Tudja, hogy a főiskolából nem mindentudók kerülnek ki, hanem a köznek javára philosophusok, orvosok, jogtudósok és theologusok.⁵ Hogy tehát az eszményt, az emberi mindentudást, meg ne tagadja, az egyes emberre nézve elérendő ezélt magára a főiskolára ruházza át, melyet ily módon egységes erkölcsi személyiségnek tekint. Az akadémia „igazán egyetemes tanulmányokat folytasson: úgy, hogy a tudományokban és emberi bölcsességben semmi se legyen, a mi itt értékesítve ne gyakoroltatnék“.⁶ Azért minden akadémiának mind a négy fakultást kell magában foglalnia. Az elme műveléséről tartott sárospataki beszédében panaszkodik, hogy itt az orvosi és jogi szakok teljesen hiányzanak,⁷ pedig az akkori tantárgybeosztást tekintve, mely a reáliákat az akadémiának tartja fenn, ép az ezekben járattalan orvos- és jogász-jelölteknek kellene alkalmat nyújtani, hogy a mulasztottat, legalább az akadémián pótolhassák, mert az alsóbb iskolában „majdnem valamennyi leendő theologus,

¹ I. 165, 166 (6. p.) — ² I. 20, 21. (cap. IV.) — ³ I. 408. ⁴ III. 51. — ⁵ III. 529. V. ö. III. 934. — ⁶ I. 181. — ⁷ III. 84.

jogász és orvos a methaphysikai, physikai és mathematikai tudományokat, mint reá nézve haszontalan akadályokat, átugorja, nagyot tévedvén, mivel alapos ítéletre, ha csak nem alapos műveltség által, nem juthatni.¹

Ez egyes szakok részlettudományait (disciplináit) Comenius nem sorolja fel. Az iskola-játékokban fellépnek: a szorosabb értelemben vett philosophusok, a methaphisicus, logicus, továbbá a szónoklattan tanára, physicus, mathematicus, astronomus, geographus, historicus, az orvos; a theologiai és a jogi szak nincs képviselve.² Miként azonban e játékrész csak a feltételezett hallgatóság felfogásához mért általános képzet akart nyújtani és azért részletekbe nem bocsátkozhatik: úgy a Januanak LI—LXI. fejezetei is,³ melynek amaz 5. játék csak dramatikus feldolgozása, alig jelzik az akadémiái szakok alosztályait. A pansophiai iskola tervezete szerint a latin, görög és héber nyelvek már abban tárgyalatván, az akadémiára maradna a philosophusoknak és orvosoknak szükséges arab nyelv.⁴ Jellemző kívánság, hogy a pansophiai iskola utolsó osztályának azon tanulóit is, a kik az államtudományi szakra fognak menni, édesgetni kell a héber nyelv megtanulására, figyelmeztetvén őket e nyelv régiségére, szentségére.⁵ Akadémiai tantárgynak kétségtelenül a klasszikusokat is meg akarja hagyni Comenius, mert nemcsak hogy a pogány írók gymnasiumi tárgyalásának helytelenítését⁶ később visszavonta vagy helyesbítette,⁷ hanem ugyanazon Oktatástanban, melyben e tantárgy ellen oly hevesen kikel, az akadémia fejezetében ép e pogány írók tárgyalásáról szól a legbővebben.⁸

4. Azon célhoz azonban, melyet a pogány írók mellőzésével el akart érni, Comenius mindvégig ragaszkodott. Azon műveltség, melyet az iskolák nyújtanak, határozottan keresztényen legyen. Az iskolának, „a bölcsesség tanulmányozásának a lekeket mindarra kell előkészítenie, a mikben az élet tettel és szenvedéssel lefolyik“.⁹ Ámde „minden, mit ez életben teszünk vagy szenvedünk, azt mutatja, hogy mi a végső célt itt nem érjük el, hanem mindenünk, mint mi magunk is, máshová tart. Mert bármik vagyunk, bármit teszünk, gondolunk, beszélünk, tervezünk, szerzünk, bírunk, nem egyéb, mint

¹ I. 420.

² Az ethicus a moralis philosophia tanára (III 958) a VI játékban szereplő professorok pedig (III 968) az egyes erények személyesített alakjai, jobban mondva a szociologia egyes részeinek előadói.

³ III. 529—543. — ⁴ I. 127. (D. M. XXII. 1.) — ⁵ III. 48—49.

⁶ D. M. XXV. o. Opp I. 147—60. — ⁷ Prodr. 54—59. Opp. I. 428—31. —

⁸ XXXI. 8—10. Opp. I. 182—83. — ⁹ I. 407.

bizonyos fokozat, melyben, minél tovább haladunk, annál magasabb fokra jutunk ugyan mindig, de a legfelsőbbet sohasem érjük el.¹ Tehát „ez a világ a mi csemetekertünk, nevelőházunk, iskolánk. Azért van valami azon túl, hová ezen iskolának osztályaiból elboocsáttatván, áttétetünk, t. i. az örök akadémiába”.² A bölcsességnek végső célja, hogy „az örök boldogság forrásához, Istenhez vezessen. Tehát annak tanulása szükségképen kell, hogy Isten keresésére ösztönözzön, feltalálására utakat mutasson, legbensőbb elsajátítására a szeretetnek kötelekeit nyújtsa. Különben az az egész előkészület hiábavaló. Ha ugyanis e célból elvégre el kellene térni, jobb lett volna mitsem tudni, sőt sohasem születni”.³ Az igazi bölcsesség v. i. „az igazi philosophia nem egyéb, mint Istennek és az ő munkáinak igazi ismerete, a melyet nem lehet máshol igazabban megtanulni, mint Istennek szájából”.⁴ Az iskola tehát első sorban Isten igéjét tanítsa, sőt a vallásos szempont minden más tantárgyban is a legfontosabb: „A mire csak a Szentírás után a keresztyén ifjúságot még tanítjuk (tudományokra, művészetekre, nyelvekre stb.), azt a Szentírásnak alárendelten tanítsuk: úgy, hogy mindenütt észrevehessék és tisztán átláthassák, hogy minden, valami nem az Istenre és a jövő életre utal, merő hiábavalóság”.⁵

Igaz, Comenius e keresztyén alapot közvetlenül csak a gymnasiumi tanulmányok számára kívánja, de miként a bölcsességről és a tudományról azt mondja, hogy az csak egy lehet, úgy hallgatag feltételezi, hogy az akadémia tudományai sem épülhetnek fel más alapon, mint a mely egyszer megvetetett. „Ezen, ámbár különböző iskolákban még sem akarunk különböző dolgokat előadatni, hanem mindég ugyanazokat különböző módon, t. i. mindast, a mi az embert igazán emberré, a keresztyént igazán keresztyénné, a tudóst igazán tudóssá teheti”.⁶ E hármas cél tulajdonképen egy, mert a mit Comenius az egyes tantárgyak együttes előadásáról mond, az áll az ember humánus, vallásos és ismereti fejlődéséről is, hogy „mindig az egész fa növekszik, egyformán ezen és a jövő esztendőben és valameddig virul, száz év múlva is”.⁷ Szól a tudomány keresztyén jellege a főiskolán még határozottabb, erősebb, mert minél mélyebbre hatolunk amabba, annál inkább látunk a mindenség összefüggésébe, annál magasabb fokra jutunk, habár még e testben élünk, még nem a legmagasabbra.

5. Az akadémia tehát — az eddigieket összegezve —

¹ I. 17. — ² I. 21. — ³ I. 407. — ⁴ I. 154–55. — ⁵ I. 144. — ⁶ I. 165. — ⁷ U. o.

azon felsőbb tanintézet, mely a keresztyén vallásosságtól áthatott, emberi erőttől telhetőleg egyetemes, mégis a szükség és haszon szempontjából válogatott ismereteket egybefoglaló egységes tudományt e tudomány négy főága szerint csoportosuló ifjúság számára közvetíti.

Ily intézet az Oktatástan szerint legyen „minden országban vagy akár nagyobb tartományban”.¹ Nem szükséges, hogy épen állami intézet legyen.² Igaz ugyan, hogy az anyagi eszközöket főleg a fejedelmektől és politikai hatóságoktól várja Comenius,³ de a játékban Sokratessel azt mondhatja: „Bár minden népnek volnának oly Akadémikusai!”⁴ a kik vagyunkat ezen magasztos célra fordítanak.

Az akadémia ügyeinek kormányzási módját csak a Játék érinti; egyébként attól sokkal kevésbé függ a tanítás sikere, ha az szigorúan az előírt módon folyik, sem hogy Comenius figyelmét magára vonhatta volna. Mégis Eratosthenest felszólaltatja, hogy a rectori és decanus-i hivatal a rend végett van, hogy „a sokaság az egységre vezettségé vissza”.⁵ A sokaság pedig ez esetben a tanárok.

A tanárok személyes kellékeiről Comenius az akadémiánál nem szól külön; a fődolog ismeretkörüik. Az oktatástan erre vonatkozólag fölállítja a pansophiai eszményt:⁶ „a tanárok minden tudományban, művészetben, szakban, nyelvben kiműveltek és jártasak legyenek, hogy — mintegy élő repertoriumok — előadjanak és közöljenek mindnyájukkal mindent”. A játék pedig a kénytelen valót rajzolja:⁷ „Egy ember sem született mindenre. Tehát az akadémián sem taníthat egy valamennyinek és mindent; kell, hogy különbözők különböző dolgokkal foglalkozzanak”.

Jausz Vilmos.

¹ XXVII. 3. Opp. I. 165.

² Bötticher W., Des J. A. Comenius Schola Ludus, d. i. Die Schule als Spiel. 1888. 193. old. a publicust staatliche-nek fordítja, azt hiszem, az eredetét kissé megszorítva.

³ I. 194–96. — ⁴ III. 934. — ⁵ U. o. — ⁶ I. 181. — ⁷ III. 934.